

L'expansió citrícola valenciana. Producció i propietat de la terra a la Ribera del Xúquer (1850-1930)*

per Salvador Calatayud i Giner

Des de mitjan segle XIX la producció tarongera valenciana ha format part del sector més avançat del camp espanyol: aquest conjunt heterogeni que podríem denominar agricultura horto-frutícola. Si en el total de la producció agrària espanyola el taronger representava un percentatge molt reduït en el primer terç del segle XX, la seua importància caldria buscar-la, per una banda, en la decisiva aportació a l'augment de la productivitat agrària general: l'increment del valor de la producció per hectàrea en el taronger i els productes hortícoles del 1900 al 1931 va ser substancialment major que la de la resta dels conreus peninsulars. I, de l'altra, en la seua contribució a l'augment de la demanda interna valenciana i al finançament de les importacions espanyoles de béns de capital i primeres matèries.¹

En el si del sector agrari valencià, el taronger ha exercit, a més, un paper fonamental. Des de mitjan segle XVIII va determinar les més decisives transformacions tècnico-productives i va absorbir el major volum de recursos —capital, treball, fertilitzants, aigua de reg, etc.— que ha conegut l'agricultura d'aquesta zona. La transcendència de tot això per a explicar la posterior evolució de l'agricultura valenciana fins a culminar en l'actual situació pròxima al monocultiu, proporciona, a més, un interès afegit al tema. No creiem, doncs, inútil dedicar algun esforç a conèixer els orígens d'aquest peculiar sector agrari. En aquest sentit, abordarem ací el procés de substitució de conreus que va culminar amb la definitiva opció tarongera, inscrivint-lo en una visió a llarg termini en relació, a més, amb les estructures de la propietat de la terra. Alhora, mirarem d'assenyalar la interconnexió entre els diferents àmbits per tal de ressaltar l'arrelament dels específics usos del sòl en les estructures socials imperants i la modificació d'aquestes al ritme de l'adaptació productiva a les

* Haig d'agrair els valuosos suggeriments i comentaris a distintes versions d'aquest treball per part dels professors Ramon Garrabou, Enric Mateu, Jesús Millán, Jordi Palafox i Pedro Ruiz.

1. GRUPO DE ESTUDIOS DE HISTORIA RURAL, *Notas sobre la producción agraria española, 1891-1931*, «Revista de Historia Económica», 2 (1983), ps. 250-251. Jordi PALAFOX GAMIR, *Comercio exterior y vía nacionalista. Algunas consideraciones dins J. L. GARCÍA DELGADO (ed.) La crisis de la Restauración. España entre la primera guerra mundial y la II República* (Madrid 1986), ps. 179-198.

exigències del mercat mundial. Tot això mitjançant una localització geogràfica concreta: la zona de la ribera del Xúquer, un dels nuclis originaris de l'agricultura del taronger.

1. *Antecedents de l'especialització agrària*

Habitualment, es considera que el desenvolupament del comerç exterior al segle XIX va influir decisivament en la mobilització de factors de producció infrautilitzats en l'agricultura espanyola.² En el cas que ens ocupa, tanmateix, és necessari d'inscriure l'impacte exterior en el si d'una tendència cap a l'agricultura intensiva, ben arrelada ja durant el segle XVIII. En efecte, orientació comercial de la producció, ús intensiu del sòl amb successió de collites en un mateix any, extraordinari aprofitament del reg, ús creixent de capital en les explotacions, etc., serien alguns dels mecanismes que haurien determinat l'evolució agrària en algunes zones valencianes. És, per tant, a partir de tals condicions que aquesta agricultura va poder aprofitar les favorables condicions en la circulació mundial de productes agraris i obtenir així una important quota del mercat europeu en un producte d'elevada remuneració com era la taronja. D'aquesta manera, podríem dir que les transformacions més profundes en l'agricultura espanyola contemporània es van produir no a causa de l'increment de productivitat dels cereals, sinó en zones que, després d'un procés de diversificació de la producció agrícola —superant l'estructura tradicional dels conreus— havien eliminat progressivament la subocupació de la terra i el treball.³ Els efectes del comerç exterior, doncs, van ser majors precisament allí on la infrautilització de factors era menor i fins i tot dubtosa. Afortunadament, coneixem amb força detall l'origen de l'agricultura intensiva i mercantil al País Valencià del set-cents, en relació, a més, amb la configuració de determinades oligarquies —unes d'origen camperol i les altres d'origen urbà—, que haurien anat consolidant els drets de propietat sota l'antic règim i, alhora, duent a terme les transformacions productives referides.⁴

Sense detenir-nos en més consideracions sobre aquests inicis, el nostre interès ací està a donar per fet que aquest és el punt de partida sobre el qual s'articula el desenvolupament agrari al llarg del segle XIX i, en particular, que les riberes del Xúquer van constituir un dels àmbits on més clarament va prendre forma aquesta orientació. Les xifres així ho expressen: l'expansió de

2. J. PALAFOX GAMIR, *Exportaciones, demanda interna y crecimiento económico en el País Valenciano*, dins N. SÁNCHEZ-ALBORNOZ (comp.), *La modernización económica de España, 1830-1930* (Madrid 1985), ps. 333-335. Leandro PRADOS DE LA ESCOSURA, *De imperio a nación. Crecimiento y atraso económico en España (1780-1930)* (Madrid 1988), p. 208.

3. Maurice AYMARD, *Rendements et productivité agricole dans l'Italie moderne*, «Annales», 1973 (2), p. 497.

4. Pedro RUIZ TORRES, *Desarrollo y crisis de la agricultura en el País Valenciano a finales del Antiguo Régimen*, dins A. GARCÍA SANZ i R. GARRABOU (eds.), *Historia agraria de la España contemporánea 1. Cambio social y nuevas formas de propiedad (1800-1850)* (Barcelona 1985), ps. 347-379. Jesús MILLÁN, *Agricultura intensiva i explotació camperola: desenvolupament agrari i estructura de classes al regadiu valencià*, ss. XVII-XIX, dins AUTORS DIVERSOS, *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països catalans* (Barcelona 1986), ps. 107-133.

l'arròs en 23 pobles de la governació d'Alzira entre el 1752 i el 1796 va ultrapassar les 1.600 ha, mentre que a la ciutat d'Alzira, a finals del setcents, les moreres, l'arròs i els tarongers ocupaven prop del 40 % de la superfície cultivada total i entorn del 65 % de la de regadiu.⁵ Anava perfilant-se, doncs, una estructura de conreus evolucionada, ben diferenciada tant del tradicional predomini dels cereals com dels canvis basats en la pràctica extensiva de conreus arboris de secà.

¿Com enllacen, doncs, aquestes estructures productives originades en l'expansió agrària del segle XVIII amb la decisiva orientació produïda a mitjan segle següent? El camí fins a l'especialització agrària contemporània, basant-se en produccions amb una demanda creixent, va haver d'assistir encara a algunes transformacions durant la primera meitat del segle XIX. En aquesta etapa l'evolució agrària de la zona del Xúquer estaria caracteritzada per quatre trets que, en bona mesura, serien extensius a la major part dels regadius valencians.

a) *Marginació de la ramaderia.* En termes generals, l'opció agrària a les àrees de regadiu fou clarament antiramadera. L'expansió del conreu intensiu, amb rotacions que ocupaven la terra la pràctica totalitat de l'any, i la dedicació a produccions d'elevada remuneració en el mercat exigien una dràstica limitació dels efectius ramaders. I, efectivament, la ramaderia va ser objecte d'una veritable persecució per part d'autoritats municipals i provincials: limitació dels desplaçaments dels ramats, establiment de contingents màxims de caps de ramat per terme municipal, càstig pels danys causats en les collites pels animals.⁶ La conseqüència de tot plegat va ser la sensible reducció que mostren les xifres de ramat a finals de la centúria. La marginació ramadera no va ser, tot i això, tan ràpida com aquelles condicions deixaven entreveure: mentre que els fems animals van continuar sent el principal mitjà de fertilització de la terra, els ramats es van mantenir en les zones de regadiu.

L'ofensiva més agosarada contra la llibertat de moviments dels ramats tingué lloc, precisament, cap a la meitat del segle, quan l'agricultura valenciana comptava ja amb proveïment alternatiu d'adobs: el guano americà. L'agricultor valencià va poder, per tant, enfrontar-se a les dificultats de fertilització de la terra derivades de la reducció ramadera, amb el recurs del guano, però també amb el manteniment d'una multiplicitat de petites explotacions pecuàries establades i integrades en l'agricultura. Així, doncs, el triomf de l'agricultura intensiva no va significar la completa desaparició dels efectius ramaders, sinó una adaptació d'aquests a les possibilitats que aquella deixava: la ramaderia integrada que sorgia tenia poc a veure amb el model de la *mixed farming*, ja que hi havia una total subordinació a les exigències del conreu, però va complir d'una manera efectiva la doble funció de proveïdora de fertilitzant orgànic per a una agricultura especialment exigent en aquest sentit i de productes animals per a la població urbana en augment.

b) *Ràpida expansió de l'arròs.* A partir d'una implantació molt important ja al segle XVIII, durant els seixanta primers anys del vuit-cents, la super-

5. Enric MATEU, *Arroz y paludismo. Riqueza y conflictos en la sociedad valenciana del siglo XVIII* (València 1987), ps. 17-52. Arxiu Municipal d'Alzira, padró de riquesa del 1790.

6. Arxiu de la Diputació Provincial de València, secc. Foment/Agricultura, lligalls 5, 9, 11 (exp. 675), 16 (exps. 630-831, 832 i 836), 18 i 22.

fície d'arrossars al País Valencià va créixer en més del 50 %, i ocupava 26.169 ha el 1860.⁷ Aquest considerable augment es fonamentava en els elevats beneficis del conreu combinats amb una exigència mínima d'inversió inicial en relació amb la de conreus com el taronger. Així, des del segon terç del segle XVIII, l'arròs va anar desplaçant progressivament les plantacions de moreres i fins els conreus hortícoles, i ocupà també —prèvia dessecació— terres marjalenques de nou conreu. L'auge d'aquest aprofitament agrícola va significar, per tant, el triomf d'una producció comercial que, tot i ser destinada fonamentalment al mercat interior amb un intens comerç de cabotatge i en escassa mesura a l'exportació,⁸ va contribuir significativament a una orientació mercantil de l'agricultura valenciana, que el principal dels conreus de regadiu —la morera— es mostrava cada vegada més incapaç de consolidar.

Al mateix temps, la importància del conreu de l'arròs per a la transformació general de l'agricultura estava també en el fet que, en les dècades centrals del segle, fos l'aprofitament agrícola que més volum de guano absorbí. La demanda d'aquest fertilitzant, generada per l'arròs, contribuï de manera notable a l'augment de les importacions valencianes d'aquest, i es pot dir, doncs, que impulsà decisivament la incorporació a l'agricultura d'*inputs* procedents de l'exterior de la mateixa explotació camperola. Les repercussions de tot això en l'increment de les despeses de conreu constitueix una dada amb què a partir d'aleshores hauria de comptar la producció arrossera: si durant algunes dècades la puja de rendiments aconseguida va minimitzar la qüestió, amb la configuració de les noves condicions del mercat mundial en els anys vuitanta, l'arròs valencià va mostrar una escassa competitivitat davant de produccions de costs força inferiors.

c) *Lenta decadència de la morera.* L'aprofitament d'aquest conreu constituiria, sens dubte, la vessant comercial més definida en l'agricultura de regadiu del segle XVIII. Juntament amb l'arròs, constituïen, doncs, el llaç fonamental que integrava les explotacions camperoles en el mercat. Alguns autors⁹ han suggerit, no obstant això, que la comercialització de la seda no seria un signe decidit de progrés agrícola mercantil, per tal com es tractava, en el cas de les petites explotacions, d'una activitat fortuïta i marginal destinada a obtenir numerari amb què sostenir l'economia camperola —orientada majoritàriament a la subsistència— i permetre-li el pagament de les rendes. En qualsevol cas, el que fonamentalment ens importa ací és que a través d'aquesta activitat una part important de la producció agrària de determinades zones

7. Manuel SANZ BREMON, *Memoria sobre el estado de la agricultura en la provincia de Valencia, 1875*, «Estudis d'Història Agrària», 2 (1979), p. 228.

8. Juan PIQUERAS, *La agricultura valenciana de exportación y su formación histórica* (Madrid 1985), ps. 45-46. Al període del 1849 al 1853 l'arròs exportat a Amèrica no representava més del 2,73 % del total comercialitzat (vid. *Exposición y observaciones documentadas que en oposición al Informe del Consejo de Agricultura ofrece la Comisión Defensora de la Riqueza Arroceras de esta provincia* [València 1854], p. 49).

9. Vicente MARTÍNEZ SANTOS, *Cara y cruz de la sedería valenciana (siglos XVIII-XIX)* (València 1981), p. 235. Probablement caldrà en el futur plantejar aquesta qüestió a partir de la idea de «comercialització forçada»; vid. Maurice AYMARD, «*Autoconsommation et marchés; Chayanov, Labrousse ou Le Roy Ladurie?*», «*Annales E.S.C.A.*», 6 (1983), ps. 1.392-1.410; Amit BHADURI, *La estructura económica de la agricultura atrasada* (Mèxic 1987).

anava adreçada al mercat, i així s'establien les bases per a la futura i definitiva especialització agrària.

Des de finals del segle XVIII la producció de seda i el conreu de la morera van iniciar un declivi que en el primer terç del segle XIX seria molt lent, però que s'acceleraria en les dècades centrals del segle fins a esdevenir crisi oberta. Les raons ens són conegudes i fan referència a les deficiències de la producció valenciana en aquest camp, que van donar com a resultat un fil de baixa qualitat i, consegüentment, el fracàs en l'intent de desenvolupar una indústria pròpia davant la falta de competitivitat respecte a la sederia francesa o italiana. El fet que el conreu de les moreres es dugués a terme, en una bona part dels casos, en explotacions mixtes amb altres produccions, comportava un grau notable d'intensificació agrària, però, a llarg termini, conduïa a una deterioració de la producció de fulles i, no cal dir-ho, era la causa dels baixos rendiments en la cria de cucs.¹⁰ Així, doncs, la superfície de terreny destinat al conreu de les moreres es va reduir substancialment en el període indicat, fenomen que cal relacionar amb la paralela expansió de l'arròs, que va desplaçar aquelles en zones com la Ribera del Xúquer.

d) *Lenta expansió del taronger.* Fins a la segona meitat del segle XIX el taronger no va passar de ser un conreu secundari en unes zones, a més, molt restringides del litoral valencià. El conreu d'aquest en explotacions regulars va començar entorn del 1780, i després d'una ràpida expansió, que va omplir de goig el botànic Cavanilles en passar pel Xúquer, va ralentir el ritme de creixement. Disposem de poca informació per a explicar la lenta expansió de la primera meitat del vuit-cents. Sens dubte, la crisi agrària de les primeres dècades del segle va desincentivar les costoses transformacions que exigia l'adopció del conreu i va reorientar l'agricultura de determinades zones envers la subsistència. Però el problema fonamental devia ser la limitació de la demanda: sent el mercat interior incapaç d'absorbir-ne la producció, el comerç de la taronja s'orientà pràcticament des dels seus inicis cap als ports del sud de França. Aquesta dependència de l'exportació assenyala també els límits amb què s'enfrontava la comercialització; la deficiència dels sistemes de transport es va convertir en un dels obstacles fonamentals que va impedir una expansió més ràpida del conreu: «*El aumento de la producción, sin la correspondiente extracción por falta de buenas y rápidas vías de comunicación, hizo descender el precio del fruto y desmereció los naranjales*»,¹¹ afirmava, ben entrat el segle, un bon coneixedor de les primeres etapes tarongeres a la Ribera del Xúquer. L'expansió d'un producte agrari que no era de primera necessitat com el que ara tractem, que hauria, per tant, de buscar mercats en grans centres urbans de l'Europa occidental, només seria possible amb la millora dels transports a la segona meitat del segle XIX: el ferrocarril i la navegació a vapor van substituir la navegació de cabotatge de les primeres dècades del segle, realitzada a partir de les diverses ciutats costaneres valencianes, tot sovint sense la necessària infraestructura portuària.

10. V. MARTÍNEZ CATALÁN, *Examen de las causas que han producido la pérdida de la cosecha de seda desde 1854* (València 1896), p. 20.

11. Salvador BODI I CONGROS, *El clima de la Ribera en el siglo XIX* (Carcaixent 1986), p. 66.

Des dels primers moments de la seua expansió, el conreu del taronger va adquirir a la zona del Xúquer una caracterització diferenciada que, en bona mesura, seria la raó de ser de la vigorosa expansió ulterior. Per contrast amb la implantació tarongera en àrees com ara el Baix Segura,¹² on van ser petits agricultors arrendataris amb llurs reduïdes parcel·les d'horta els qui en van iniciar el conreu, en la comarca del Xúquer la nova producció va ser el resultat de l'afany il·lustrat per l'experimentació agrícola. Així, el taronger es va implantar en propietats de secà, prèviament transformades amb l'explotació de les aigües subterrànies, i a càrrec de burgesos terratinents que en aquesta zona aliena al domini senyorial gaudien d'una plena disponibilitat sobre la terra. Aquest diferent origen social ens sembla decisiu per a l'evolució posterior: mentre que el conreu del taronger es va estancar en el Baix Segura davant les dificultats de finançament d'uns camperols amb escassos recursos, la zona del Xúquer esdevindria, a termini mitjà, el principal nucli valencià d'aquesta producció.

2. *Els inicis de l'expansió tarongera*

La generalització del conreu del taronger només seria possible sota les condicions noves del mercat mundial de productes agraris a la segona meitat del segle XIX, caracteritzades fonamentalment per l'obertura comercial dels països de l'Europa occidental en les dècades dels seixanta i els setanta, la millora substancial dels sistemes de transport i les modificacions de les pautes alimentàries en els mercats urbans europeus, acompanyades de l'increment de la demanda de nous productes primaris.¹³ Tals condicions coincidiren, en l'àmbit de la mateixa dinàmica de les estructures productives valencianes, amb una sèrie de canvis centrats en els anys cinquanta i seixanta. En termes generals, aquests canvis van suposar el final d'una etapa anterior en l'evolució agrària i van obrir pas, per tant, a la reorientació de la producció a termini mitjà. Vegem amb algun deteniment les tres transformacions essencials que es van produir en la conjuntura de mitjan segle.

En primer lloc, el definitiu esfondrament de la producció sedera quan el 1854 una ocasional plaga en el cuc de seda, la pebrina, culminà la progressiva decadència que arrossegava aquesta activitat des de finals del segle XVIII. El marcat descens de la producció durant els anys cinquanta va causar greus dificultats a molts petits camperols i va ocasionar la ruïna i l'expropiació d'un bon nombre d'aquests. La difícil recuperació d'aquest sector es va fer patent en una època en què la sederia francesa i la italiana havien experimentat una decidida modernització i havien incrementat llur competitivitat. La reducció dels camps de moreres, tot i el procés de desinversió que comportava la tala d'aquests arbres, va ser ràpida: a Alzira, del 1838 al 1860 la superfície dedi-

12. Jesús MILLÁN, *Agricultura y propiedad. Bigastro, 1779-1826*, «Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea», 5 (1986), ps. 13-22.

13. Paul BAIROCH, *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle* (París 1976), ps. 44-48. D. B. GRIGG, *The Agricultural Systems of The World. An Evolutionary Approach* (Cambridge 1974), p. 48.

cada a aquests va passar de 1.055 ha a 382. En certa manera, amb aquesta desaparició se superava una etapa d'agricultura intensiva molt adequada a la relació població/terra existent, però amb tècniques de producció sedera tradicionals i ineficients i pràctiques excessivament empobridores del sòl. La seua substitució deixaria pas a aprofitaments agrícoles que significarien una racionalització de l'explotació intensiva.

En segon lloc, la ràpida expansió del conreu de l'arròs que es va produir durant la primera meitat del segle va arribar al seu extrem cap al 1860. A partir d'aleshores, i fins ben entrat el segle xx, l'increment de la superfície arrossera seria molt lent. Diversos factors van confluïr per explicar aquest fet. Per una banda, la llibertat d'importació d'aliments de primera necessitat (inclòs l'arròs) decretada conjunturalment pel govern per plantar cara a la crisi de subsistències del 1857, va posar de manifest la falta de competitivitat de l'arròs valencià respecte a produccions estrangeres i va suposar la fi d'un optimisme basat en l'elevada rendibilitat del conreu i la protecció davant la competència exterior.¹⁴ En segon lloc, en els primers anys seixanta la reglamentació governamental de les plantacions arrosseres exigida pels negatius efectes d'aquestes per a la salut pública es va fer més estricta: si des de principis de segle havia estat impossible per diferents raons impedir l'extensió indiscriminada de l'arròs, la legislació del 1860 i el 1861 extremava el control administratiu per evitar plantacions fora dels acotaments, cosa que era un obstacle fonamental per a l'expansió continuada de la superfície. Finalment, l'extraordinari creixement de la superfície regada en la vall del Xúquer va determinar, cap a la meitat del segle, l'aparició de dificultats de proveïment d'aigua de reg a les sèquies d'Escalona, Carcaixent i Reial del Xúquer. Quedava així compromesa l'extensió dels arrossars el consum aquífer dels quals era superior al de qualsevol altre conreu. L'aparició de tots aquests límits per a l'arròs va comportar no sols la impossibilitat d'estendre'l com a conreu central de l'agricultura de regadiu, sinó, a més a més, l'especialització comarcal d'aquest conreu en zones com ara la de Sueca-Cullera, que per la seua topografia i tipus de sòl resultava més adequada per a mantenir-ne una nova expansió.

Finalment, cal referir-se a un tercer element la influència del qual en la caracterització de la crítica conjuntura de mitjan segle no s'ha de minimitzar. Es tracta de la atípica acumulació d'accidents meteorològics que es va produir en els anys cinquanta i seixanta:¹⁵ gelades, pluges torrencials i importants inundacions com la de 1864 en el Xúquer. Aquests esdeveniments, alhora que agreujaren la situació econòmica dels sectors camperols més empobrits, contribuïren al canvi agrari en forçar i accelerar amb llurs conseqüències la desaparició de conreus com la morera. Tot i que encara és molt poc el que sabem sobre tals fenòmens, testimonis contemporanis¹⁶ ens permeten afirmar que van significar a termini mitjà l'ocasió per substituir els conreus i implantar-hi noves produccions.

14. Vid. el nostre treball *L'arròs al País Valencià. Crisi i recuperació (1860-1915)*, en premsa.

15. BODI I CONGROS, *El clima...*, op. cit.

16. Manuel BOSCH JULIA, *Memoria sobre la inundación del Júcar en 1864* (Madrid 1866), ps. 258-259.

L'acumulació de tots aquests canvis no va donar com a resultat immediat la ràpida expansió tarongera; tractant-se d'un complex procés de substitució de conreus, la conjuntura de les dècades referides inaugura un creixement de la superfície de tarongers a més llarg termini: les 2.765 ha plantades al País Valencià el 1872 s'havien convertit en 21.697 el 1904 i en 65.911 el 1934.¹⁷ Al llarg de la segona meitat del segle XIX, a més, des dels centres d'opinió relacionats amb els sectors més emprenedors de la burgesia agrària valenciana, es van multiplicar les reflexions entorn de la reorganització de la producció. N'hi ha prou de recórrer les planes d'algunes publicacions¹⁸ per a trobar una clara consciència dels límits que havia assolit l'etapa anterior d'expansió i, sobretot, la proliferació de propostes de reconversió agrària, que anaven des de projectes d'una activitat ramadera integrada en l'agricultura de regadiu fins a l'experimentació de noves produccions com ara el cotó i d'altres plantes tèxtils. Les mateixes pautes del comerç exterior, tanmateix, estaven mostrant ja quin havia de ser el conreu amb majors possibilitats.

La difusió del taronger cal inscriure-la, a més, en un context determinat a llarg termini per l'extensió i la intensificació de l'àrea cultivada. Aquest doble procés es va produir durant tot el segle XIX i, en les zones d'agricultura més avançada, adquiria la forma predominant d'una extraordinària intensificació del conreu. El quadre 1 reflecteix, per al cas d'Alzira, la diferent evolució de les terres de secà i de regadiu a partir de l'increment de les roturacions.

QUADRE 1. *Evolució de la superfície conreada a Alzira*

anys	secà	regadiu	total
1790	100	100	100
1838	142,84	110,94	123,89
1860	138,61	123,17	129,44
1882	116,06	139,45	129,95

Font: Arxiu Municipal d'Alzira; padrons de la riquesa rústica. Elaboració pròpia.

Durant el primer terç del vuit-cents s'hi produeix la major expansió de l'àrea conreada, amb un reduït increment de la posada en regadiu. En el segon terç del segle les roturacions es ralenteixen i, per contra, s'incrementa en major mesura la superfície regada. I, finalment, a partir del 1860 la consolidació de la posada en regadiu redueix ja en termes absoluts l'àrea de secà. El resultat final és, per tant, una intensificació de l'ús del sòl que correspon a l'expansió del taronger fonamentalment i que, per això mateix, no va comportar la substitució d'altres aprofitaments de regadiu com ara l'arròs, els cereals en rotacions anuals altament rendibles, o diverses varietats d'hortalisses. Les diferents línies d'evolu-

17. PIQUERAS, *La agricultura valenciana...*, op. cit., p. 181.

18. «La Agricultura Valenciana», vols. I-XIV (1864-77).

ció de l'agricultura intensiva encara no havien deixat lloc a la direcció única que constituïria amb posterioritat l'orientació tarongera de la zona.

Concloure com a partir d'aquesta multiplicitat d'opcions productives la zona riberenca del Xúquer va adoptar de manera creixent el taronger com a aprofitament predominant exigeix conèixer algunes de les condicions de conreu d'aquest. Considerarem, en aquest sentit, dues qüestions: la rendibilitat i la utilització dels factors productius en el taronger. El quadre 2 ofereix xifres referides a la rendibilitat de diversos conreus en dos moments de la segona meitat del segle XIX. En absència de dades provinents de comptabilitats privades, les que ací oferim només poden assenyalar-nos les línies generals de la qüestió.¹⁹

QUADRE 2. *Rendibilitat de conreus en dos llocs de la Ribera de Xúquer (en pessetes per ha)*

conreus	Alzira 1860				Algemesí 1888			
	A	B	C	D	A	B	C	D
arròs	996	720	276	38 %	1.116	972	144	14 %
cereals	648	408	240	60 %	936	696	240	34 %
moreres	—	—	—	—	576	480	96	20 %
tarongers	1.068	696	372	53 %	1.392	984	408	41 %
hortalisses	—	—	—	—	1.392	996	396	39 %
garrofers	168	120	48	40 %	252	156	96	61 %
oliveres	192	132	60	45 %	288	204	84	41 %

A: ingressos; B: despeses de conreu; C: beneficis; D: taxa de benefici.

Font: AMA, lligall 362, «Cartilla de productos y gastos». AM Algemesí, lligall «Agricultura. Varios». Elaboració pròpia.

QUADRE 3. *Evolució dels ingressos bruts per conreu (en pessetes per ha)*

conreus	1852	1860	1881	1888
taronger	228	1.068	1.476	1.392
cereals	180	648	480	936
arròs	648	996	1.008	1.116

Font: AMA, lligall 362, «Cartilla de productos y gastos». AM Algemesí, lligall «Agricultura. Varios». Elaboració pròpia.

19. La procedència d'aquestes dades és distinta de la de les que ofereix PALAFOX, *Exportaciones...*, op. cit., p. 326. Mentre que aquest autor es basa en informes de diversos agrònoms coetanis, nosaltres recollim ací les xifres de les Cartillas de Evaluación, font fiscal destinada a fixar la base impositiva per als amillaments.

En termes absoluts, el volum més elevat d'ingressos bruts i beneficis correspon en tots els casos al taronger, mentre que les hortalisses, en les xifres d'Algemés, representen també valors molt notables. L'arròs experimenta a partir del 1860 una estabilització en els ingressos del conreu, mentre que les moreres representen una rendibilitat molt baixa, equiparable als conreus de secà els ingressos dels quals són sempre 4 o 5 vegades inferiors als de regadiu. El quadre 3, que recull l'evolució cronològica dels ingressos de diferents conreus, mostra, a més, un extraordinari creixement pel que fa al taronger, que s'inicia en la conjuntura de reorganització agrària a què ja ens hem referit. En aquest sentit, supera aviat els ingressos de l'arròs i deixa força enrere els de la resta dels conreus. Això no obstant, pel que fa a la taxa de benefici, les diferències no són tan clares i fins i tot s'hi produeixen distorsions molt importants: les quantioses inversions exigides pels conreus més intensius expliquen que no existesca una superioritat clara del taronger en termes relatius; en canvi, sí que hi era en les xifres de l'ingrés net. Cal tenir en compte, a més, que, mentre que les produccions com l'arròs o les hortalisses, tractant-se de conreus anuals, rendien des de la primera sembra, el taronger exigia un període que s'acostava a 10 anys durant el qual la producció era nul·la o mínima, i comportava, en canvi, quantioses despeses de conreu.

El tret més important el constitueix, doncs, la inexistència d'un predomini aclaparador d'un conreu sobre els altres pel que fa a la rendibilitat a curt termini. Aquest fet contrasta sensiblement amb el que sabem per a etapes posteriors; així, a principis del segle xx, quan la demanda europea havia crescut i els canals de comercialització s'haurien consolidat, els beneficis del taronger serien notablement superiors als de la resta de produccions.²⁰ Per contra, el que hi trobem és una gamma de dues o tres produccions amb una rendibilitat semblant. En funció dels caràcters específics de cada explotació agrària, hi predominà l'una o l'altra, però la definitiva especialització va ser un procés a més llarg termini, i la permanència de les diferents produccions es troba plenament justificada des del punt de vista dels criteris de rendibilitat econòmica. Ens hem de preguntar, doncs, per què es produeix en aquestes circumstàncies una expansió tan considerable de la superfície de tarongerar. La resposta demana deixar de concebre una tal expansió com un procés de substitució d'aquells altres conreus. Tal com ha plantejat R. Garrabou,²¹ la primera etapa de plantacions tarongereres coexisteix en el manteniment de la resta de produccions de regadiu i, en aquest sentit, la seua rendibilitat se suma a la ja existent. Les xifres resulten especialment il·lustratives: de les 6.245 ha de nous tarongerars que es van plantar a Alzira entre el 1860 i 1882, el 83 % es va fer en terres de secà, d'escassa rendibilitat.²² El cost d'oportunitat d'aquestes plantacions era, doncs, quasi nul·l. El que realment es va produir va ser una extraordinària revaloració de terres fins aleshores poc productives —i moltes vegades inadequades per a qualsevol altre conreu— i un canvi qualitatiu fonamental en els paràmetres de rendibilitat tra-

20. PALAFOX, *op. cit.*, p. 326.

21. Ramon GARRABOU, *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana, 1850/1900* (València 1985), p. 107.

22. S. CALATAYUD GINER, *Agricultura y mercado: la implantación de cultivos comerciales (Alzira, siglo XIX)*, «Algezira», 1 (1985), p. 216.

dicionals en aquestes zones de regadiu: el centre de gravetat econòmic localitzat a les hortes parcel·lades i dominades pels petits camperols va passar a situar-se a les noves àrees de secà, on, prèvia l'excavació de pous, es plantaven els tarongers sota l'impuls de terratinents no agricultors. El peculiar òptim ecològic d'aquest conreu arbori (que proporciona més rendiments en sòls arenosos, improductius per a altres conreus), va permetre, per tant, un increment extraordinari de la productivitat general de la zona i el més adequat aprofitament dels recursos disponibles.

Però si el cost d'oportunitat de l'ús de la terra era baix, en canvi, les inversions exigides pel taronger eren nombroses, tal com es pot veure en el quadre 4. Quant a les despeses de conreu, el taronger compartia, juntament amb bona part dels aprofitaments de regadiu, tot un seguit de despeses. Així, mentre que la remuneració de la força de treball suposa a les produccions de secà quasi la totalitat de la inversió, a les de regadiu tot just supera el 50 % com a mitjana. La qual cosa no impedeix que, en termes absoluts, tots els conreus de regadiu requeresquen un volum de força de treball considerablement major: tasques més nombroses i que en molts casos demanaven treball humà i no animal,²³ realització més curosa i complexa de les tasques, treballs relacionats amb el reg i la incorporació d'adobs etc. El peculiar procés de transformació agrària exigia, per tant, una intensificació del treball humà. Tanmateix, en aquest cas, un major ús de força de treball no implicava un endarreriment econòmic, sinó una opció per produccions no susceptibles d'adoptar la maquinària agrícola economitadora de mà d'obra.²⁴

En les condicions del taronger, la major utilització de treball estava caracteritzada per una modalitat de demanda d'aquest factor: tot i trobar-se determinades per una notable estacionalitat, les tasques estaven més repartides al llarg de l'any que en el cas de l'arròs, per exemple, cosa que, unida a l'important volum de mà d'obra exigida per una temporada de recollecció prolongada durant vora de cinc mesos, va generar l'atracció i la instal·lació de treballadors d'altres zones. Aquesta demanda de força de treball revestia, a més, trets originals que trenquen obertament amb els sistemes tradicionals de conreu: gran importància de les feines realitzades per treballadors especialistes, control creixent dels treballs de recollecció per part del capital comercial, sostraiant-lo als mateixos propietaris de la terra, etc.

Però —no cal dir-ho— allò que realment distingeix els conreus de regadiu en aquesta segona meitat del segle és la importància dels béns de producció en les despeses d'explotació, molt pròxims i en molts casos superiors al 50 % d'aquestes. Implicaven, doncs, una profunda alteració en la funció de producció. Així, la part més substancial correspon als adobs, que a partir dels anys 40 va

23. En alguns conreus —taronger i hortalisses, per exemple— la mecanització resultava impossible. Només molt recentment s'han pogut incorporar màquines a determinades operacions molt específiques. A l'altura dels anys 1930, però, aquella impossibilitat semblava clara a la llum dels intents realitzats: «*Se han abandonado la mayor parte de los intentos de laboreo mecánico del naranjal, ya que los daños causados al arbolado no siempre compensan el aborro logrado* (Rafael FONT DE MORA, *El naranjo, su cultivo y explotación* [Madrid 1935], p. 125).

24. B. F. JOHNSTON i P. KILBY, *Agricultura y transformación estructural* (Mèxic 1980).

QUADRE 4. *Despeses de conreus en dos llocs de la Ribera de Xúquer (en pessetes per ha) **

1. Alzira 1860

<i>conreus</i>	<i>mà d'obra</i>	<i>%</i>	<i>béns de producció</i>	<i>%</i>	<i>altres</i>	<i>%</i>	<i>total</i>
arròs	384	53	300	41	36	6	720
cereals	252	59	132	32	24	7	408
moreres	168	69	48	20	24	9	240
tarongers	156	22	468	67	72	10	696
garrofers	108	90	—	—	12	10	120
oliveres	120	85	—	—	12	15	132

2. Algemesí 1888

<i>conreus</i>	<i>mà d'obra</i>	<i>%</i>	<i>béns de producció</i>	<i>%</i>	<i>altres</i>	<i>%</i>	<i>total</i>
arròs	444	45	360	36	180	18	984
cereals	408	53	264	34	84	11	756
moreres	364	50	24	44	24	5	528
tarongers	588	56	360	35	84	8	1.032
hortalisses	684	63	360	33	36	3	1.080
garrofers	168	96	—	—	7	4	175
oliveres	180	98	—	—	24	12	204

* Les xifres d'aquest quadre corresponen a terres de segona qualitat, mentre que les que recull el quadre 2 són la rendibilitat mitjana entre les diferents qualitats de sòls.

Font: AMA, lligall 352, «Cartilla de evaluación». AM Algemesí, lligall «Agricultura. Varios». Elaboració pròpia.

consistir fonamentalment en la incorporació de guano americà: l'augment dels rendiments obtinguts amb aquest fertilitzant tenia com a contrapartida el considerable increment de la inversió. Aquesta exigència, no obstant això, subratlla les profundes implicacions econòmiques de l'orientació agrària empresa: el recurs al mercat per a l'adquisició d'adobs —i altres *inputs* com ara llavors, noves eines, etc.— es generalitza entre els propietaris i s'accentua l'especialització del treball agrícola i s'incrementen les relacions intersectorials. Al mateix temps aquestes condicions estableixen una discriminació entre sectors distints de propietaris en funció de la seva disponibilitat de capital.

Ara bé, si en les tasques de conreu les exigències de les diverses produccions de regadiu eren força semblants, el taronger se singularitza per l'elevada inversió inicial per a crear la nova explotació. Aquesta inversió derivava del fet que les terres de secà on es va produir la primera expansió del conreu havien de ser convertides en regadiu. Es requeria, doncs, l'adequació i l'anivellament del terreny, operacions realitzades amb una elevada utilització de força de treball. L'excavació de pous i la instal·lació de màquines elevadores —amb incorporació

de la força del vapor a partir de mitjan segle— com també els sistemes de conducció i distribució d'aigua, requerien una considerable inversió de capital. I, finalment, una vegada constituïda la plantació, existia un període de 10 anys de creixement de l'arbre sense a penes beneficis però amb quantioses despeses anuals en diferents sistemes d'adob, tasques i reg. En el quadre 5 hem recollit les despeses d'inversió corresponents als cinc primers anys, quan l'explotació era totalment improductiva. Per totes aquestes raons, la plantació de tarongers suposava un canvi qualitatiu fonamental respecte a una agricultura en què predominaven els conreus de sembra anual i fàcilment substituïbles. Les implicacions d'aquest fet per a la configuració d'una gestió més empresarial de l'explotació agrària resulten òbvies.

QUADRE 5. *Inversió inicial per a la creació d'una explotació tarongera. 1875 (en ptes. per ha)*

anys	1	2	3	4	5	total
planters	408	—	—	—	—	408
adobs	204	120	204	312	384	1.224
tasques	108	48	36	36	60	288
reg	24	24	24	24	24	120
renda i impostos	480	480	480	480	480	2.400
total	1.224	672	744	852	948	4.440

FONT: F. BOU GASCÓ, *Estudio sobre el naranjo, limonero, citro y otros árboles de la familia de las auranciáceas que se cultivan en la provincia de Castellón* (Castelló 1879), ps. 206-209. Elaboració pròpia.

3. *La propietat de la terra com a factor determinant*

A partir de les constatacions anteriors es pot dir que l'expansió tarongera, accentuada durant la segona meitat del segle XIX, va haver de comportar una mobilització de recursos sense precedents. Quins mecanismes permeteren dur a terme aquesta mobilització, basant-se en unes estructures agràries que, tot i la important tradició en el conreu intensiu, es trobaven en una crítica conjuntura a mitjan segle? Al nostre parer, només la concurrència d'una sèrie d'elements constitutius de les estructures de la propietat permeten explicar que la zona que ens ocupa reaccionés als estímuls del mercat exterior amb més celeritat que d'altres zones amb una semblant tradició productiva, com ara l'Horta de València, la de Gandia o el Baix Segura.

La propietat de la terra va evolucionar en la major part del territori valencià durant el segle XIX de manera ben diferent a com ho va fer en l'horta circumdant a la ciutat de València. En aquesta, els conreadors de les parcelles, arrendataris ben assentats en virtut de contractes amb llarga tradició des de l'antic règim, van aconseguir arrabassar als terratinents la propietat de la terra

mitjançant la venda pràcticament forçada d'aquesta. Així, ja a finals del vuit-cents es va produir un procés de difusió de la propietat que, tot sovint, s'ha fet extensiu a la totalitat del País Valencià.²⁵ No obstant això la més general de les vies de transformació —i, en particular, la que va tenir lloc a les zones originàries del conreu taronger— va revestir un caràcter diferent: va consistir en la consagració, després de les transformacions liberals del segon terç del segle, d'un sistema de propietat perfecta caracteritzat per la preeminència d'una burgesia agrària que al llarg del segle XIX va impedir la materialització de qualsevol forma generalitzada de via camperola cap a la propietat capitalista. Les conseqüències d'aquesta evolució van ser el retard a l'hora de començar la difusió de la propietat familiar fins a les primeres dècades del segle XX i la major lentitud en la materialització d'aquest procés.

Amb prou feines trobem treballs que hagen incidit en aquesta evolució a llarg termini. Per aquesta raó, mirarem de generalitzar en alguna mesura per a les zones de regadiu el que va passar en una part de la Ribera de Xúquer. En aquest sentit, el punt de partida té una gran importància: la zona de Carcaixent-Alzira, on a finals del segle XVIII van sorgir algunes de les primeres plantacions tarongeres valencianes, constituïa sota l'antic règim un important nucli del patrimoni reial. Encara que les terres de jurisdicció reial no constituïen cap illa de llibertat enmig de zones sotmeses al domini senyorial, sí que tenien un indubtable caràcter alodial. Els resultats havien estat la més gran penetració de propietaris burgesos, amb disponibilitat plena sobre les terres; el manteniment d'un camperolat sòlid però dividit per fortes diferenciacions internes; la consolidació de relacions de producció capitalistes: treball assalariat o arrendaments a curt termini; i l'articulació d'un mercat de terres que ofería una extraordinària mobilitat a les estructures de la propietat existents. No és difícil suposar la responsabilitat que aquests trets van poder tenir en l'aparició de les primitives plantacions tarongeres, si bé aquesta aparició es va produir també en d'altres àrees valencianes, però amb condicions socials diferents.

QUADRE 6. *Percentatges de propietaris i superfície posseïda respecte al total de superfície conreada (Alzira 1838-61)*

	propietaris			superfície		
	1838	1861	1930	1838	1861	1930
menys d'1 ha	53	44,7	64,7	10,2	6,1	15,4
d'1 a 5 ha	36	40,7	29,8	31,3	26,4	33,7
més de 5 ha	10	14,6	5,5	58,5	67,5	50,9
	100	100	100	100	100	100

FONT: Les xifres del 1838 provenen de l'Arxiu Municipal d'Alzira, 220/I-45, padró de riquesa. Les del 1861, de J. ROMERO GONZÁLEZ, *Propiedad agraria y sociedad rural en la España mediterránea* (Madrid 1983), p. 266. Les del 1930, de l'Arxiu del Regne de València, lligalls 1428-38, cadastre parcel·lari.

A partir d'aquestes estructures configurades a les darrerries de l'antic règim, l'evolució a llarg termini mostra una prolongada primera etapa d'aprofundiment en el repartiment desigual de la propietat i un segon període, a partir dels inicis del segle XX, en què la tendència s'inverteix i s'inicia l'expansió dels petits propietaris. Les xifres que recull el quadre 6 en mostren l'evolució a llarg termini, mentre que el gràfic 1, que recull la creació de grans patrimonis agraris, com també les vendes en massa de terres per part dels propietaris més grans, palesa la diferent cronologia de tots dos processos i localitza el punt d'inflexió a principis del nou-cents.

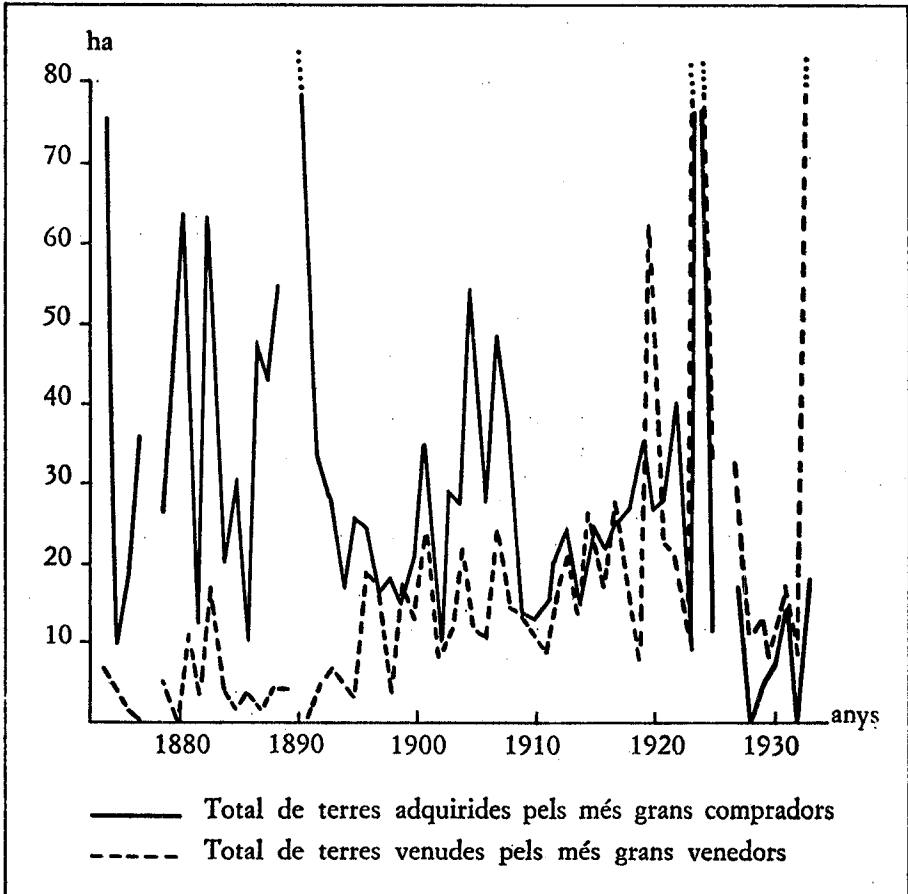
Durant la major part del segle XIX assistim, doncs, a la consolidació d'aquella burgesia agrària apareguda la centúria anterior, la qual es converteix així en la classe absolutament dominant en les estructures de propietat de la zona. Les successives desamortitzacions, la lliure circulació de la terra i de capitals i l'absència d'altres possibilitats d'inversió productiva, juntament amb l'elevada rendibilitat dels conreus de regadiu, van atraure a l'agricultura de zones com la que ara tractem un volum de recursos sense cap mena de dubte important. Aquest procés té, tanmateix, una intensitat cronològica desigual. Així, en les dècades centrals del segle es va tractar d'un fenomen accentuat de concentració de la propietat: desposseïció d'alguns centenars de camperols i consolidació dels patrimonis d'un bon nombre de terratinents, amb el resultat final de l'augment de l'extensió mitjana de les possessions i del grau de concentració de la propietat. El que va succeir en aquestes dècades centrals del segle XIX no ha estat encara estudiat amb l'atenció que cal, per bé que el seu marc referencial sembla clar. Ha estat R. Garrabou²⁶ el qui ho ha expressat d'una manera més precisa: amb la desaparició de les bases de l'economia camperola, d'autosubsistència, i la consagració del mercat com a mecanisme regulador de la producció agrària, determinats sectors de petits propietaris poc preparats per plantar cara a les noves condicions es veurien obligats a cedir les seues parcelles. Per la nostra banda, voldríem afegir que el mateix impuls que els diferents sectors burgesos van donar a les inversions a la zona degué repercutir en una elevació del preu de la terra i en la impossibilitat, per tant, per a les capes inferiors del camperolat, d'adquirir les terres necessàries per a la reproducció de la seua pròpia organització productiva (atès el sistema d'herència que implica la subdivisió de la terra en cada generació). Si hi afegim, a més, l'adversa conjuntura agrària d'aquestes dècades, caracteritzada per l'esfondrament de la principal producció dels regadius valencians, la sedera, tindrem una representació bastant aproximada d'aquest procés d'expropiació camperola que assenyala el moment culminant en la consolidació d'una peculiar via burgesa d'assentament del capitalisme en el camp.

En el darrer terç del segle XIX es va ralentir la tendència a la concentració. La consolidació de la propietat burgesa va adquirir aleshores un caràcter diferent i es va produir un relleu entre diferents sectors de grans terratinents: la lenta decadència d'aquells propietaris rendistes incapaços de tornar a agafar en llurs mans el procés productiu es compensà per l'ascens d'aquells altres que abordaven l'explotació de la terra amb criteris empresarials. I això en virtut de la ple-

26. GARRABOU, *Un fals dilema...*, op. cit., p. 133.

na adequació que existeix entre el conreu taronger i l'explotació directa de la terra. Aquests nous propietaris tenien, si més no, dues procedències diferents: d'una banda, es tractava d'inversors d'origen urbà, moltes vegades procedents de la petita burgesia lligada al comerç o a diverses professions i que aporten a

GRÀFIC 1. *Formació i desintegració de grans propietats a Alzira, 1874-1933*

l'agricultura capitals d'origen no agrari (no s'ha d'oblidar que entorn de la dècada del 1860 es frustraren algunes perspectives d'inversió rendible en el món financer, mentre que la industrialització valenciana no acabava de posar-se en marxa).²⁷ Juntament amb ells, una classe de propietaris locals acomodats, que comptava amb una important presència des de finals del set-cents, es consolida durant el període que considerem i inicia el relleu dels grans burgesos absentistes a partir d'una dedicació plena a les transformacions agràries per mitjà del conreu directe i l'eficient supervisió de l'explotació.

Cal preguntar-se, doncs, per què a l'altura del canvi de segle no s'havia ençetat un procés de difusió de la propietat semblant al que s'estava produint a l'Horta de València. La resposta exigeix plantejar tres factors que haurien obstaculitzat aquell procés. El primer d'aquests seria la dependència dels camperols respecte a la usura. Si diferents formes de crèdit agrari havien tingut tradicionalment un important arrelament en terres valencianes, a partir de l'inici de l'agricultura intensiva i comercial a finals del segle XVIII es va agreujar l'endeutament camperol. Quan els conreus de regadiu van començar a exigir encara inversions més grans —particularment amb la incorporació en massa d'adobs des de mitjan segle XVIII—, els camperols més descapitalitzats havien de recórrer necessàriament a préstecs de diversa procedència. Fins i tot es pot afirmar que determinades formes de l'agricultura intensiva es basaven sistemàticament en la proliferació de petits préstecs anuals o en l'obtenció de fertilitzants a crèdit amb interessos elevats.²⁸ Fins que, a començaments del segle XX, les caixes rurals comencen a exercir algunes funcions de finançament,²⁹ la situació d'amplis sectors camperols a penes permetia de poder fer millores en el conreu o ampliació del patrimoni. Lògicament, l'accés a la propietat de la terra quedava també compromès.

Un segon element limitador, el constituïa el preu de la terra. La gran revaloració del sòl agrícola que es produí a conseqüència de l'expansió de les exportacions i la creixent demanda de terres per a rompre o transformar hauria incrementat el preu de la terra durant el darrer terç del segle XIX: així, per exemple, terres de secà adquirides a 45/60 rals a finals de segle, després de transformades en tarongerar, prenién un valor que arribava als 8.000/10.000 rals.³⁰ Aquest fenomen va generar al seu torn una dinàmica especulativa per la qual inversors no agricultors adquirien terres per beneficiar-se a termini mitjà de l'augment de preu d'aquestes, cosa que va dificultar-ne la compra per part dels petits camperols. Això no obstant, més decisiu que els dos anteriors seria un tercer factor: la modalitat de tinença de la terra imperant a la zona tarongera de què tractem. A diferència de l'arrendament consuetudinari de l'Horta de València, trobem en el nostre cas una plena nitidesa dels drets del propietari sobre

27. Clementina RÓDENAS, *Banca i industrialització. El cas valencià, 1840-1880* (València 1978).

28. *Reformas Sociales. Información oral y escrita practicada en virtud de la Real Orden 5 de diciembre de 1885* (Madrid 1891), vol. III, p. 128.

29. Vid. Samuel GARRIDO, *Los trabajadores de las derechas. La acción social católica en los obispos de Tortosa y Segorbe (1877-1923)* (Castelló 1986), ps. 94 i ss.

30. F. BOU GASCÓ, *Estudio sobre el naranjo, limonero, cidro y otros árboles de la familia de las aurantiáceas que se cultivan en la provincia de Castellón* (Castelló 1879), p. 214.

les parcel·les i un arrendament a curt termini —quatre o sis anys— plenament consolidat. A aquestes condicions correspondria una pràctica dels mecanismes de cessió notablement dinàmica i adaptada amb una admirable precisió a les necessitats de l'agricultura de la zona. Així, els desnonaments, la modificació a l'alça de l'import de la renda —fins i tot sense atènyer el major creixement dels beneficis i del preu de la terra— i el canvi freqüent dels colons eren usos habituals, com també la multiplicació de tipus de contractes molt específics en funció de les exigències de la producció (arrendaments per mig any per a planters d'arròs, contractes per a plantació de tarongers, etc.).³¹

En aquestes condicions, es pot suposar que restaven poques possibilitats per a una evolució com la produïda a l'Horta de València. Per contra, era d'acord amb els interessos dels grans propietaris com s'hauria de decidir l'evolució de les estructures agràries. Així, en el primer terç del segle xx es va produir el canvi decisiu en aquesta evolució i va començar la multiplicació de les petites propietats i l'increment de la importància d'aquestes en el total de la superfície conreada: entre el 1860 i el 1930 més de 1.600 nous propietaris van aparèixer a Alzira, mentre que l'índex de concentració passava de 0,5524 a 0,4867. Es tractava, per tant, d'un procés vigorós però que no ocultava els seus límits i la seua lenta plasmació. Efectivament, a l'altura del 1930, els petits propietaris a penes controlaven el 15 % de la superfície total, la gran propietat representava encara aproximadament la meitat d'aquesta i l'índex de concentració era també superior al que hi havia a principis del segle xix. Ens trobem, doncs, davant una evolució ambivalent que reforçava el dualisme ja existent entre una gran propietat sòlidament establerta i l'expansió lenta de la petita propietat. Els progressos de la propietat familiar es van produir no sols per la subdivisió dels petits patrimonis, sinó també a causa de la impossibilitat, per a molts terratinents —habitualment absentistes i arrendadors—, de portar a terme costoses transformacions de la terra en tarongerar. Aquesta circumstància, juntament amb el creixent desfasament entre la renda i l'evolució dels beneficis tant del sector agrari com d'altres àmbits, impulsava a vendre les terres. Si els compradors eren habitualment propietaris més capitalitzats, en avançar el segle xx seran cada vegada més els petits cultivadors capaços d'abordar la transformació de parcel·les reduïdes, a partir de la sobreexplotació de la força de treball familiar els qui les adquiriren. Açò explica la freqüent parcel·lació i venda d'alguns grans patrimonis entre centenars de petits camperols.

No s'ha d'oblidar, tanmateix, que la multiplicació del nombre de petits propietaris implicava en molts casos la reducció de les dimensions mitjanes de les explotacions. I encara que una tal parcel·lació no es produís, la superfície que posseïa cada petit propietari era considerablement reduïda: a Alzira, les dimensions mitjanes de les parcel·les dels propietaris de menys d'1 ha romanen constants durant el període que va del 1860 al 1930, però amb prou feines ultrapassaven el nivell de subsistència, i es produïa això que R. Garrabou ha anomenat una proletarització encoberta;³² la insuficiència de les dimensions de les propie-

31. DIRECCIÓN GENERAL DE LOS REGISTROS CIVIL DE LA PROPIEDAD Y DEL NOTARIADO, *Memorias y Estados formados por los registradores de la propiedad en cumplimiento de lo prevenido en el R.D. del 31 de agosto de 1886* (Madrid 1890), vol. IV, ps. 67-68.

32. GARRABOU, *Un fals dilema...*, op. cit., p. 147.

tats per assegurar la subsistència familiar obligava aquests propietaris a convertir-se en treballadors assalariats per als grans i mitjans terratinents. Es consagra així una figura peculiar de propietari-jornaler que cobriria les necessitats de mà d'obra de les propietats burgeses mitjançant un mecanisme d'externalització del cost de reproducció d'una força de treball utilitzada només amb caràcter estacional. Algun autor ha considerat que el començament d'un procés de difusió de la propietat té efectes acumulatius: en proporcionar terres als qui abans no en tenien, es produeix una reducció del mercat de treball, la qual cosa fa augmentar els costos salarials per a les grans propietats i, per consegüent, disminueix llur competitivitat respecte a les explotacions familiars. Amb aquest fet s'accentuaria la tendència a la difusió de la propietat.³³ En el cas que estudiem, el fet que les dimensions mitjanes de les parcel·les camperoles es mantinguen invariables a nivells baixos al llarg del període considerat —procés lògic en una etapa d'accentuada parcel·lació—, implica que no es va avançar massa en el grau d'independència d'aquests petits propietaris. Aquest fet, unit a les peculiaritats de les tasques en el conreu del taronger, permetria el manteniment de l'oferta de treball i contribuiria a la lenta expansió de la petita propietat.

Aquestes serien, a grans trets, les línies generals de l'evolució de la propietat de la terra durant el segle XIX i el primer terç del XX. Podem explicar ja, per tant, de quina manera unes tals estructures van fer possible l'extraordinària expansió del conreu del taronger. Així, el problema de les elevades inversions inicials que requerien les noves plantacions pogué ser superat per diverses vies. En primer lloc, la referida hegemonia de la burgesia agrària sobre les estructures de la propietat va possibilitar l'inici de les plantacions tarongeres: les disponibilitats de capital, el major accés a coneixements tècnics i a l'aplicació de criteris econòmics de rendibilitat capitalista van aconseguir d'imposar el conreu i posar en marxa els mecanismes d'efecte-demonstració que havien de difondre'l.³⁴ En segon lloc, la capacitat inversora d'aquests propietaris es va veure complementada per la posada en pràctica d'una sèrie de sistemes de plantació formalitzats en contractes de cessió de la terra a curt termini, en ocasions per al període de temps exacte de formació del taronger. Per mitjà d'aquests contractes, les transformacions de conreus es realitzaven a partir d'una intensificació del treball a càrrec del camperol arrendatari o mitger, mentre que l'adobament anava a càrrec del propietari. Després del període estipulat, la terra tornava al conreu directe del propietari, esdevinguda ja taronger. En tots dos casos —inversió directa a càrrec de terratinents o repartiment de funcions entre propietaris i conreadors— va ser fonamental el fet de la plena disponibilitat del titular sobre la terra, sense l'obstacle que determinades pervivències pre-capitalistes oposaven, en d'altres zones, als drets del propietari. En tercer lloc, quan, a començaments del segle XX, el taronger havia ocupat ja les terres més fàcils de transformar i el major cost de les plantacions obligava molts terratinents a vendre part de llurs terres, apareixeria en joç un altre element. Els petits conreadors i camperols sense terres van

33. George W. GRANTHAM, *Scale and organization in French Farming, 1840-1880*, dins W. N. PARKER i E. L. JONES, *European Peasants and Their Markets. Essays in Agrarian Economic History* (Princeton 1975), ps. 317 i ss.

34. J. A. TOMÁS CARPI, *La lógica del desarrollo económico. El caso valenciano* (València 1985).

poder adquirir-les i es van convertir a partir d'aleshores en els impulsors de les transformacions mitjançant la intensificació del treball. En aquest sentit, és important de tenir en compte que el taronger forma part d'un tipus d'aprofitaments agraris susceptibles d'experimentar sensibles increments de rendiments a partir de tasques més acurades: en aquestes circumstàncies, la petita propietat, mitjançant la incorporació d'un volum més gran d'hores/treballador, pot superar la gran explotació en els rendiments finals.³⁵ Però, a més a més, la petita propietat complia una funció complementària de la gran explotació: el retrocés de l'arrendament en les zones d'expansió tarongera va anar acompanyat d'una major demanda de força de treball assalariat; aquesta demanda seria satisfeta majoritàriament pel treball dels cada vegada més nombrosos petits propietaris, fora de llur pròpia explotació.

Per una altra banda, la minimització del cost d'oportunitat en la transformació de conreus, a la qual ja ens hem referit, va ser possible també gràcies a les estructures de la propietat existents. L'abandó de la subsistència i l'opció definitiva per l'especialització implica sempre un espai de temps prolongat per a dilucidar si els estímuls del mercat són temporals o permanents, abans d'afrontar els riscos de la reconversió cap a conreus amb un llarg cicle productiu.³⁶ En el cas del taronger, aquesta inelasticitat de l'oferta va ser superada per la disponibilitat de terres situades al marge de l'autosuficiència camperola i pel fet que aquestes terres menys productives estiguessen, precisament, en mans d'aquells amb una capacitat inversora més gran. Això explica la major rapidesa de l'expansió: ni era necessari substituir cap conreu de regadiu d'elevada rendibilitat, ni se'n posava en perill l'equilibri en el si de les explotacions camperoles. La difusió del conreu no va trobar, doncs, resistències decisives en les estructures agràries.

Conclusió

L'empenta que el mercat exterior va donar és només una de les explicacions del procés de transformacions agràries valencianes de la segona meitat del segle XIX. Per aquesta raó, hem volgut prestar alguna atenció a les causes internes d'aquella ràpida resposta a les oportunitats exportadores. Les dites raons correspondrien a dos àmbits diferents. D'un costat, la tradició en la pràctica de l'agricultura intensiva: l'expansió tarongera iniciada a mitjan segle no comporta un canvi qualitatiu en les estructures productives. Des del set-cents l'agricultura comercial de regadiu havia experimentat ja un notable creixement. El taronger era un dels conreus d'aquesta agricultura i sols després del procés de decadència d'altres produccions comença a consolidar-se com a aprofitament dominant. De l'altre, les peculiars estructures de la propietat de la terra, que van facilitar l'adopció del nou conreu en virtut del predomini inicial de la burgesia agrària en el conreu

35. Gregory CLARK, *Productivity Growth without technical change in European Agriculture before 1850*, «The Journal of Economic History», XLVII, 2 (1987), ps. 419-432. AYMARD, *Rendements...*, op. cit., ps. 475 i 493.

36. Roger PRICE, *The Modernization of Rural France. Communications networks and agricultural market structures in XIX century France* (Londres 1983), p. 342.

directe i l'arrendament a curt termini; però també del ressorgiment de la petita propietat en el moment en què la capacitat inversora d'aquell sector no permetia mantenir l'elevada taxa de creixement de la superfície tarongera.

Així, doncs, el que arribaria a ser ja en el segle xx un dels sectors més dinàmics de l'agricultura espanyola, apareix estretament lligat a la forma com es va produir en el territori valencià la consolidació del capitalisme en totes les estructures agràries. D'acord amb aquesta circumstància, la reorientació que el nou conreu va comportar en les dites estructures fou d'un abast extraordinari. Així, el taronger va racionalitzar l'explotació intensiva de la terra amb el relleu a llarg termini d'una activitat com la sedera, de rendiments escassos en relació amb els paràmetres d'altres països; va constituir una producció amb demanda elàstica en un període d'augment general dels nivells de renda a Europa i sense a penes competidors exteriors (a diferència del que succeïa, per exemple, amb l'arròs); va implicar una perfecta adequació a la dotació de factors existent: treball abundant en zones rurals densament poblades, terra de secà d'escàs aprofitament fins aleshores i flux de capital procedent del fracàs financer de la dècada dels setanta; i, finalment, va contribuir a superar els colls d'ampolla que comprometien l'expansió de l'agricultura de regadiu —el dèficit d'adobs tradicionals i l'escassetat d'aigua de reg, conseqüències totes dues del gran increment de la superfície conreada— recorrent a la importació de fertilitzants americans i a l'adopció de modernes tècniques per a l'explotació de les aigües subterrànies.

(Traducció de Francesc Molina)